

taloženje guana

(upotpunjene životnog opusa Oldosa Hakslija)

ferenc mak

Bez malo u vezi sa svakom bolescu ljudskog duha mi se razmećemo time, da smo je izlečili; a zapravo, samo smo ih »potisnuli« – kako su ranije govorili lekari – a na njihova mesta su stupile druge bolesti.

Sent-Bev

Početkom tridesetih godina nastupio je značajan preokret u stvaralačkoj putanji Oldosa Hakslija. U promeni njegovih pogleda najvažniju ulogu odigrala je osvešćujuća snaga društvenih, ekonomskih i političkih zbijanja, koje je iznudila svetska ekonomska kriza. Prinudne okolnosti proistekle iz privrednog života su, s jedne strane, kao realnosti svakodnevica izostrike pitanja političke moći – pitanja koja su se kod radikalnih građanskih misilaca tesno povezivala sa pitanjem društvene i individualne slobode, a unutar toga sa pitanjem determinizma – dok su, s druge strane, oslobođene iz boće istorije duh iracionalizma, koji je u svakodnevnom životu bio prepoznatljiv u vidu različitih »poluvavararskih mitova hordi«.

Pod uticajem ovih pojava odigrao se tih godina Hakslijev »moralni preporod«, što je u suštini značilo, da je tada Haksli postao istinski moralista. Engleski romanopisac je bio prinuđen da spozna – kako je to formulisao Laslo Č. Sabo u svojoj studiji publikovanoj 1937. u mađarskom književnom časopisu Njugat (Zapad) da je: »... napol uvišen, a napola duhu horde nalik građanski moral primernih nacija koje su sticale moć u devetnaestom stoljeću, beznađežno zastareo«. Lažni moral viktorijanske epohe, njen sistem vrednosti, koji je proistekao iz svetske dominacije Imperije, za koju se verovalo da je apsolutno čvrsta, te su i moral, odnosno sistem vrednosti smatrani pouzdanim, načela je sama istorija, otvorivši brešu upravo na onom bedemu koji je smatran najčvršćim, na bedemu građanskog moralata. Moralnu krizu, koja je u engleskom društvu bila kontinuirano prisutna od prekretnice stoljeća i koja je vremenom sve više narastala, kao i gorčinu izazvanu njome, Haksli je u svojim ranim delima, u posedu svoje duhovne superiornosti i oboržan intelektualizmom, prikazivao sa nemilosrednim sarkasmom. Međutim, ovo prikazivanje nije ni najmanje lišeno frivilnosti, a ponekad je čak i cilj samome sebi. Ma koliko visok bio stepen njegovog intelektualizma, u ranoj fazi svoga stvaralaštva Haksli nije došao do spoznaje do koje su mere u njegovo vreme društvene istine podložne izvrtaњu, nije još shvatilo, da onaj ko ne doseže do suštinske kritike tih istina može produkovati samo duhovne madiočarske opsene, igre ume. Iz ovoga proističe zatim okolnost, da piše čevo nastojanje, koje je usmereno ka tome da uzaludnost života predodi prikazivanjem uzaludnih ljudi, na tom stepenu osvešćenja – premda već i on nosi u sebi mogućnost spoznaje društvenog (i unutar toga ekonomsko-političkog) determinizma – još nikako ne može da doveđe do spoznaje fundamentalnih egzistencijalnih pitanja. Za sagledavanje činjenica i njihovih povezanosti bezuslovno je bio potreban taj već spomenuti moralni preporod. Proces duhovnog preporoda dao je znak o sebi u romanu Kontrapunkt, objavljenom 1928. godine, ali radikalni moralista istupa pred nas tek 1936. godine, kada je publikovano njegovo delo Slepí Samson.

O KRIZI I O GENEZI OSEĆANJA KRIZE

Ali pre nego što se pozabavimo Hakslijem sazrelim u moralistu, potrebno je da napravimo malu digresiju u vezi sa pitanjem krize. Godine 1936 (to je godina za koji je vezan vrlo važan događaj i u Hakslijevoj putanji) Bela Hamvaš je publikovao studiju kapitalnog značaja pod naslovom Kriza i katarza, u kojoj formuliše pitanje: »Šta znači kriza u životu modernog čoveka?«. U svom odgovoru Hamvaš ukazuje na dramatičnu dvojnost koju postavlja pretenzija da se prevaziđu obveznost i tradicija, komponente koje su modernom čoveku nametnute posredstvom kulturnog nasleđa, što drugim rečima znači ukazivanje na protivrečnost vezanosti i oslobođanja. »Polazna tačka je – piše Hamvaš – u svim slučajevima spoznaja modernog evropskog nasleđa; valja, na jednoj strani, primetiti veliku kulturu, to, da svoj život čovek treba da ostvari u ovoj kulturi, da mora živeti u datoru društvenoj situaciji, korišteći se određenim sredstvima, uz određenu duhovnu tradiciju, u okviru određenih ekonomskih, socijalnih i moralnih prilika, a, na drugoj, pak, strani, da se svemu tome mora suprotstaviti. U današnjem vremenu živeći čovek ne živi bez postavljanja alternative. Međutim, odmah nakon ovog suprotstavljanja sledi i namera da čovek destruiše kulturu, koju smatra nedostatnom. Ova destruktivna atituda je prisutna u svakom modernom Europejcu: on napada one tačke

društva, morale, državnog života, protiv kojih ima zamerki.« Bela Hamvaš označava jasno i fazu procesa osvešćenja. Posle osvešćenja sledi kritika, a iza nje pobuna, koja – u slučaju da je čovek konzervativan – završava u nihilizmu, u stanju »potpune negacije«. »Odavde samo jedan put vodi dalje, najteži od svih ostalih: katarza.« U daljem tekstu Hamvaš konstatiše: u sadašnjem trenutku (1936!) čovečanstvo se nalazi tek na samom početku križnog procesa i katarzu su preživele samo pojedine istaknute osobe. Zatim sumira svoja sagledavanja i rezonovanja: »Kriза je svetski proces, u kome je kriza morala, države, društva, čoveka, duha, umetnosti i običaja samo manifestovanje iste kritične svetske situacije. A katarza, koju čovek doživljava, ne proživljava psihološki, društveno, politički, nego metafizički, tako preporod ne važi za pojedinačnog čoveka, već znači preporod čitavog čovečanstva, čitavog sveta.« U ovoj konstataciji Bela Hamvaš se već koristi kategorijama istorije duha, budući da je po njemu katarza individue ono, što će odvesti do preporoda, obnove čovečanstva.

O SIMPTOMIMA KRIZE INDIVIDUE

Do spoznaje determinantne snage društveno-ekonomske odnosa Haksli stiže polazeći od spoznaje činjenice moralne krize i, na taj način, s induktivnom doslednošću dospeva do sagledavanja i otkrivanja uzročno-posledičnih veza. Junaci njegovih romana iz ranog perioda stvaralaštva jesu uzaludni ljudi u najužem smislu te reči. Oni zapravo ni ne egzistiraju, samo jesu, dok ih dosada i spleen muče. U dubini njihove duše zjapi »nihil«, a svoju duhovnu ravnotežu, ako je tako što ikada i postojalo, odavno su izgubili. Za njih ne postoje moralni kriteriji, moralna ograničenja, pojedine među njima u emocionalnu anarhiju uvlaci osećanja katastrofe, drugi tako reći traže užitak koje im pruža zločinstvo. Često se dešava da putenost, naslada, postanu njihovi životni principi, ovi junaci se zaklinju na odvažnost nagona.

Sve ovo Haksli je u stanju da najpotpunije formuliše u svojoj fazi sumiranja, u romanu *I protiču godine* nastalom 1940. godine: »Muškarci i žene ne prestanu pokušavaju da izgube svoj život, svoj izandalni, beskorisni, besmisleni život. Većito pokušavaju da ga se oslobođe, čineći to na hiljadu različitih načina. U ludilu hazardnih igara ili verskom fanatizmu; u opsednutosti škrtošću, raskalašnošću, naučnim istraživanjima, okupljanjem u sekte i karijerizmu; u samoupravnoj opojnosti izazvanoj alkoholom, čitanjem, snatrancima ili morfijem; u halucionacijama opijuma ili bioskopskog filma; u divljim paroksizmima političkih oduševljenja i duhovnih radosti; u opijenosti veronalom ili prepregnutošću; uteći: zaboraviti čovekov sopstveni, stari, dosadni identitet; biti neko drugo, ili još pre, nešto drugo – biti puko telo, koje je paralizovano ili je preterano osetljivo; ili se jednostavno pretvoriti u impersonalno stanje samosvesti lišeno individualiteta. Kakva sreća, kakvo blaženje olakšanje! Čak i za one, koji prethodno nisu primetili, da u njihovom stanju postoji nešto, što čeka na olakšanje! To je već razdoblje Hakslijevog jasnog viđenja stvari, te je sledstveno tome i izraz precizan i usmeren na suštinu.

Međutim, kritičkom stavu je tokom dugi niz godina prethodila borba za ovo saznanje. A ova borba se može pratiti u stopu i u njegovim romanima.

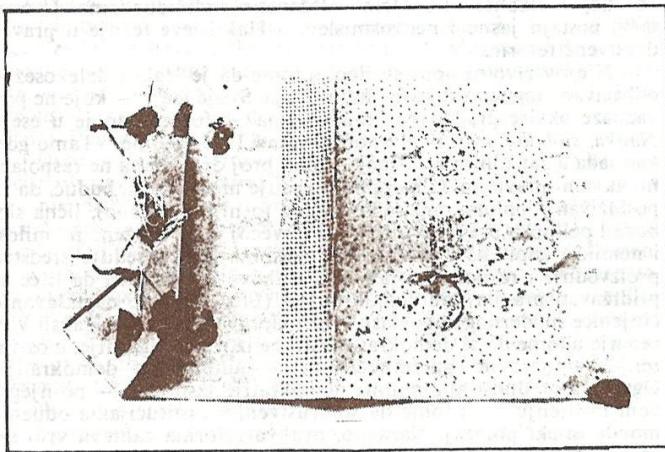
Junakinja njegovog romana *Vazdušne pantalone i drugovi*, objavljenog 1923. godine, Majra Viviš u jednom trenutku »sklapa oči, kako bi se predala lebdanju i pokušala da pobegne od Nihila«. Ali odmah potom dolazi do saznanja da se »od Nihila ne može pobeci«. I tako, redovi koji zatim slede mogli bi da budu čak i fragmenti himne napisane bogu Nihilu: »Nihil, večni Nihil, svetska duša, tvoja duša prožima svu materiju! Nihil useljen u toreadora mesecolikih kukova i pantalona do ispod kolena. Nihil useljen u telo čoveka s nosom kao u hrtu! Nihil: na krilima božanske melodijske! Nihil: u svakom licu, koje nam se čini poznatim iz viđenja, koji se odražava u ogledalu...« Ali ekstaza prolazi brzo i Majra uždiše očajno na poslednjim stranicama romana: »Sutra... će biti isto tako strašno kao danas.« Užasavajuće i dosadno, ali od toga se ne može pobeci. »Beskrnjane stepе dosade, njegovi okom nedohvatljivi horizonti, uvek jedno isto.«

Jedan od junaka romana *Putevi ljubavi* (1925) Frensis Čelifer, dovodi u vezu spleen sa materijalnim blagostanjem i smatra ga karakterističnom duševnom bolescu epohe, međutim, ista ta osoba kazuje sledeće o nedostatku vrlina: »Bilo bi to lepo, kada bismo u današnjem društву mogli otkriti tragove specifično ljudskih vrlina – one svesne, racionalne vrline, koje bi vrsta zvana homo sapiens mogla da smatra za svoje. Takvi bi, na primer, bili razborito razmišljanje, odsustvo iracionalnih predrasuda, savršena trpeljivost, istrajna, razborita težnja za valjanim društvom. Ali, na žalost ne nalazimo ni tragove svega toga. Najzad, na šta bi se mogla svesti sva ta prljavština, ova zbrka, ova pustoš, nego na nedostatak ljudskih vrlina.« (Eto, u to vreme je Haksli smatrao »nedostatak ljudskih vrlina« za uzrok, za izazivača svega rđavog a ne za posledicu, koja proizilazi iz društvenih odnosa.)

U romanu *Dve ili tri gracie* (1926) Kingem zamera svome prijatelju zbog duhovne nemoći: »Ti samo sediš ovde – reče mu – i

dozvoljavaš da sve tvoje misli iscure iz mozga u vidu bescijljnog blebanja. Istina, baš i nemaš mnogo misli, s obzirom da se ne usuđuje razmišljati. Činiš sve kako ne bi razmišljao... To je veliki moderni greh – nastavio je. – Veliko iskušenje svakog mladog muškarca i svake mlađe žene, koji imaju pameti i koji su svesniji na višem nivou. Sve što je lako dostižno, trenutno zabavno i anestetično, dovodi ih u iskušenje, ljudi, lupetanje, piće, razvrat. Oni se uplaše od onoga što je teško i krupno, što zahteva razmišljanje i napor. To je delo rata. A o miru da i ne govorimo. Ali, pre ili kasnije, bismo i inače stigli dotle. Moderan život čini to neizbežnim. Pogledaj ove mlađe ljudi, koji nisu bili u ratu, jer su za vreme rata još bili deca, oni su najgori od svih. Vreme je da se prestane sa tim, vreme je da se nešto uradi. Zar ne vidiš da to više ne može ovako, zar ne vidiš?... tvoja velika slabost je duhovna nemoć. Tvoj moral, tvoja umetnost: sve sama nemoć skupljena u sistem. Čitavo tvoje vodenje života: i to je nemoć. Tvoja jedina snaga – ako to uopšte jeste – je tvoj užasni pasivni otpor. Ali, i u osnovi toga stoji nemoć.«

Roman *Kontrapunkt* (1928) delo je u kome Haksli tako reći daje tabelu moralne krize i defetičkih emocionalnih formi ponašanja. U delu je Moris Spendrel ona ličnost, u čijem je slučaju »navika postepeno neutralisala... oba užitka: aktivni greh i aktivno osećanje krivice (što je uvek bilo deo njegovog užitka), zbog čega je u svom očapanju pribegao preprednjim oblicima grehova«. Međutim, u romanu se javlja dosada, *spleen*, baš kao i emocionalna ispraznjenost. Istovremeno, u ovom svom delu Haksli već dospeva i do delimične spoznaje determinizma, uticaja društva.

Rampion drži svojim prijateljima predavanje u hiper-reprodukcijskoj dobi, u kojoj je došlo do ubrzanih industrijskih razvoja, koncentracije kapitala i međunarodnog nadmetanja za osvajanje novih tržišta. Prema njegovom viđenju ove okolnosti – koje on naziva »procesom amerikanizacije« – udaraju svoj delekskežni pečat i na individualni život, njihovo dejstvo ima za posledicu egzistencijalnu nesigurnost, bespomoćnost, nervnu napetost i splašnjavačanstvo vitalnosti. Sa svoje strane, razvoj mašina nosi sa sobom šablonizovanje formi ponašanja, kao i otuđenje. Na toj tački se dešava spoznaja: na ovom stepenu industrijskog razvoja ljudska egzistencija se transponuje u kosmičko ništavilo. Zajedno sa time ide i porast predosećanja katastrofe. U isto vreme, Rampion je taj koji kaže: »(...) ako dopustimo da stvari idu svojim dosadašnjim tokom – ratovi i revolucije su neizbežni«. U ovoj tvrdnji je prisutna samo ta zabluda što se ne uviđa da na sadašnjem stepenu razvoja revolucije i ratovi više ne zavise od individualne volje i namere. U Hakslijevom pogledu na svet ubrzo se dolazi i do te spoznaje.

O DRUŠTVENOM DETERMINIZMU

Na ovom stepenu Hakslijevog pogleda na svet – koji se zapravo tek mozaički konsoliduje – prepoznavanje uzroka moralnog srozavanja još ne znači celovito sagledavanje realnosti. Do celovitosti stiže onda – a ta celovitost je ujedno i preduslov kritičkog stava spomenutog od strane Bele Hamvaša – kada se, dalje od spoznaje moralne krize, desi i spoznaja determinišuće snage društvenih odnosa.

Već u *Kontrapunktu* pisac stavlja u usta svoje junakinje ove reči: »Industrija, hrišćanstvo, nauka, građansko poštovanje, čitavo naše vaspitanje, sve, sve to opterećuje dušu modernog čoveka. I siše život iz njega.« Prema tome, kod Hakslija su već 1928. godine bili prisutni elementi sinteze – spoznaje stroge uslovljenoštiju individue i društva. Ipak je trebalo da prode osam godina, dok 1936. godine nije rođeno njegovo najpotpunije i najsloženije delo, *Slep Samson*.

Ovo delo je po više svojih aspekata roman osvešćenja, samospoznaje. Osvešćenje s tačke gledišta autora, a osvešćenje i u slučaju glavnog junaka Entonija Bivisa, koji na početku romana još životom Hakslijevih junaka stereotipnog, ispraznog života, da bi se na kraju odigralo skidanje spoljne opne i pronalaženje samoga sebe. Nije slučajno ni to da Entoni Bivis, četrdesetdvogodišnji sociolog pronalazi sredinom tridesetih godina smisao svog življenja u tome da je aktivni propagator pacifizma. Međutim, smatramo da je celishodno da se taj proces samootkrivanja prati korak po korak. Životna putanja sociologa kreće u znaku spoznaje društvene zavisnosti, determinizma. Entoni beleži u svoj dnevnik ovakve stvari: »(...) ako posmatramo realne ljudi, smesta uvidamo da je nezabilazni uslov njihovog razvitka u odrasla ljudska bića oslobođanje od svake prinude; da ona vrsta ekonomskog blagostanja, čija se suština ogleda u skupljanju imovine sastavljene od suvišnih predmeta ne znači dobrobit pojedinca; da slobodno vreme koje potrošimo ispraznom zabavom nije blagodet, da je udobnost gradskog života, koju kupujemo po skupu telesnu i duhovnu cenu i vaspitanje koje dozvoljava čovekovu sopstvenu pogrešnu upotrebu: gotovo da je bezvredna; da je društveni poredek, koji s vremenom na vreme huška ljudi jedne na druge, bezuslovno rđav i tako dalje. Ako podemo od Države, Vere, Ekonomskog sistema, dolazi do potpunog prevrednovanja vrednosti. Pojedinci moraju da ubijaju jedni druge, jer je to u interesu Nacije; pojedince treba vaspitavati tako da gledaju ciljeve a ne sredstva, jer njihovi učitelji ne poznavaju drugu metodu; treba da žive u gradovima, potrebno im je slobodno vreme, da bi mogli čitati novine i posećivati bioskopske sale. Valja ih podsticati na to da kupuju takve stvari koje im uopšte nisu potrebne, budući da industrijski sistem postoji; a treba ga održati i da je pojedinka treba obogaljiti i pretvoriti ga u roba, jer bi inače eventualno počeo da misli samostalno i da pravi smetnje.« To je već doista samostalno razmišljanje, lako se može ustanoviti, koliko je svet Entonija Bivisa već udaljen od ograničenog sveta Majre Viši, Frensisa Celicera, Morisa Spendlera, Voltera Bajdelejka, Marka Rempiona ili junaka romana *Dve ili tri gracie*. Entoni Bivis više ne popušta pred tiranskim prisilama svakodnevnica, on nastoji da sam upravlja svojom sudbinom. U interesu toga on prihvata i neprekidno suprostavljanje amoralnosti. Suprostavljanje onoj amoralnosti, koja, intenzivirana gotovo u svakoj pojedinačnoj individui stvara u formi circulus vitiosus-a spregu između pojedinačne sudsbine i društvenog života. Društvo pretvara pojedinka u roba, jer to odgovara interesima otudene društveno-političke moći, a istovremeno ropska sudsba produkuje amoralne društvene odnose, što samo povećava amoralnost vlasti. Dužnost je moraliste da na izvesnoj tački razbijaju ovaj kružni proces.

Sa problemom »modernog ropsstva« Haksli se bavi već u romanu *Kontrapunkt*. Jedan od junaka tog romana, Everard Vibli piše u svom delu »Govori i predavanja« o ropsstvu koje se proteže kroz istoriju stalno se obnavljajući: »Uvek kada smo izvojevali jednu novu englesku slobodu, plačali smo za nju novim ropsstvom.« Prema njegovom suđu u suprotnosti prema feudalizmu ojačalo je kraljevstvo, za vreme reformacije je u suprotnosti prema papskoj nepogrešivosti ojačalo od boga poteklo pravo kraljeva, a nakon Kromvelovog stupanja na scenu u odnosu na sve to ojačala je tiranija zemljoposednika i buržuja, da bi u novije vreme novo ropsstvo predstavljala »diktatura proletarijata« stvorena kroz suprostavljanje buržaškoj tiraniji. Otuda proističe misao, koju u *Slepom Samsonu* Entoni Bivis formuliše već tako, da je istorija slobode istovremeno i istorija ropsstva. »Čitava moderna istorija je povest oslobođenja od ropsstva koje nameće institucije. Ujedno je povest ropske podrednosti institucijama.« Ali, u isto vreme, Haksli ispisuje i one redove, koji će u daljem toku njegovog razvoja biti od neprocenjivog značaja: »Svaka zasebna sloboda – a nema slobode, koja ne bi bila zasebna – može da se uživa pod uslovom neke od formi sveopštег ropsstva.« Prema tome, ljudski život nije sasvim beznađežan, postoji jedan, jedan jedini način, da se upotpuni i lični suverenitet. A sada već valja tragati za njim.

Međutim, junak romana više ne razmišlja o istoriji, slobodi i ropsstvu samo čisto apstraktno. Entoni Bivis sagledava jasno i praktične opasnosti sopstvene epohе, opasnosti koje su po njemu otežljene u dvema vrstama oblika: u fašizmu i socijalizmu. Dve društvene forme su, po njemu, samo novi modaliteti ropsstva. Ne u poslednjem redu zbog toga, što ljudsku ličnost žele da menjaju na silno, putem revolucije.

O REVOLUCIONARNOJ PROMENI INSTITUCIJA, KAO O BEZNAĐEŽNOM PODUHVATU

Tim putem pitanje revolucije dospeva u središte Hakslijevog romana *I protiču godine* (1940). Aktuelnost razgovoru između Pietera Buna i Proptera daje građanski rat u Španiji. Pieter Bun postavlja pitanje: »A kako stojimo sa društvenim istinama? Uzmimo za primer francuskog revolucionarnog istinskog slučajem – to je ipak borba demokratije protiv fašizma? U svom odgovoru Propter iznova formuliše odranije poz-

natu tezu o »istoriji ropsstva«: »Napoleon je bio posledica francuske revolucije... Nemački nacionalizam je posledica Napoleona. Rat 1870. godine je posledica nemačkog nacionalizma. To su rdavi rezultati francuske revolucije. Pozitivni rezultati su: oslobođanje francuskog seljaka i širenje političke demokratije. Stavi pozitivne rezultate na jedan tas terazija, a lože na drugi: koji će prevagnuti? Zatim, učini to isto sa Rusijom. Stavi ukidanje carizma i kapitalizma na jedan tas; na drugi stavi Staljinu, tajnu policiju, glad, dvadesetogodišnju patnju sto i pedeset miliona ljudi, istrebljenje intelektualaca, kulaka i starih boljševika, armiju robova u koncentracijskim logorima; dodaj tome opštu vojnu obavezu muškaraca i žena, od detinjstva do pozne starosti, a na sve to postavi revolucionarnu propagandu...« Njegov partner u polemici zapravo postavlja pitanje: koji je onda postupak ispravan? A odgovor glasi: »Rat to nije ni u kom slučaju. Ni nasilna revolucija. Ali mislim da to nije čak ni politika, barem ne u ozbiljnijoj meri. Jer sve to znači samo privremeno ublažavanje bede i nevolje.

Haksli je vehementan u odbijanju ideja socijalizma i komunizma i – u vreme kada je staljinizam bio jedini real-politički primer – mogućnost njihovog praktičnog ostvarenja. Već fašizuje, a istovremeno – posmatrano tačke gledišta humanizma – ne viđeši suštinski razliku između ovih sistema i Sovjetskog Saveza, odbacuje društveni preobražaj socijalističko-komunističkog karaktera. To je već onaj nihilizam, koji se iznestrilo iz građanske svesti o krizi i koji je apostrofiran i kod Bele Hamvaša; to je gest negacije svega postojećeg. Međutim, to još uvek nije poslednja stranica u razvoju Hakslijevog pogleda na svet. Jer paralelno sa time engleski moralista stiže i do razrešenja negacije, do katarze.

JEDINI APSOLUT: SAVRŠENA RAVNOTEŽA

Oslobodenje individualnosti (u Hakslijevom slučaju celishodnije je koristiti izraz »upotpunjene«) se kod ovog engleskog pisca odigrava na sasvim drugom području, putem eliminacije društvene zavisnosti, na izvestan način kroz suprotstavljanje društvenom determinizmu, prisiljavajućim silama. Iz romana je vidljivo da je Haksli apriorno nepoverljiv prema civilizaciji staroj više hiljada godina, prema kulturi rođenoj u civilizaciji i prema društvenim sistemima, takođe proisteklim iz te civilizacije. I razvoj vodi samo u modifikacijama ropsstva. Jer, po njemu, istorija se otelovljuje u institucijama, a institucije je uvek stvorila hijerarhiju moci. Otuda i njegov skepticizam u odnosu na društvo budućnosti. (Vidi njegov *Novi vrli svet*, roman napisan 1932!) I Haksli – užasnut fatalnom prisilom tridesetih godina, zastrašujućom senkom »poluvavarvarskih mitova hordi« – slično velikim humanistima u istoriji, nalazi utočište u ideji subjektivnog idealizma.

Subjektivno-idealističke idejne struje, koje su u prvoj trećini stoljeća ponovo ojačale tridesetih godina dostigle svoj vrhunac nastale su kao neka vrsta odgovora na fatalni pesimizam, na neizmernu rezignaciju. Iza ovog pesimizma i rezignacije krilo se saznanje, da je slobodno delovanje, štaviše, društvena akcija sada već nemoguća, budući da se politička vlast gradana na ekonomskim snagama sve više otudivala od masa i postala kosmička snaga, koja odlučuje o sudsbi nacija. Pojedinac je bio prinuđen da primi na znanje da njegovo pojedinačno htenje ne može da se suprostavi snagama koje pokreću armije.

Već u *Kontrapunktu* Rempion se obraća Spendrelu (videši njegove amoralne činove) sledećim učenjem: »Niko ne zahteva od tebe ništa drugo osim da budeš čovek. Shvati: čovek! Ne andeo ili davo. Čovek je takvo biće koje korачa po razapetom konopcu i oseti ljivo balansira svojom šipkom. Na jednom kraju šipke se nalazi razum, samosvest i duh, a na drugom, telo, instinkti i sve ono što je nesvesno, zemaljsko i zagonetno. On balansira njima i to je pakleno teško. A jedini absolut, koji čovek ikada može da upozna, jeste: potpuna, savršena ravnoteža.« U svjetlosti ove ideje postaje jasno, zbog čega su »intelektualci« i nagonska bića Hakslijevog romana bili izgnanici racionalne egzistencije i zbog čega nisu pronašli svoje mesto u društvu, čiji su proizvodi, na kraju krajeva, bili. Jer nisu bili u stanju da stvore sopstvenu ravnotežu!

Ista misao je u *Slepom Samsonu* formulisana na sledeći način: »Nema drugog leka, osim da postanemo svesni interesa naše ljudske i ako jednom postanemo svesni toga, da naučimo postupati skladno toj svesti. To jest, da naučimo živeti sa sobom i upravljati našim mozgom.« To je misao Entonija Bivisa i uopšte nije slučajno, kako on postaje prvi Hakslijev junak, koji je pronalazio sebe u ideji pacifizma – u punoj meri oslobođeni čovek. Svestan – makar ne i društveni, već duhovni – reformator.

Međutim, do istinskog samopronalaženja čovek XX veka dolazi tek u romanu *I vreme se zaustavlja*, napisanom u toku rata i publikovanom 1944. godine. Ovo delo je napisao već antifašistički postavljeni Haksli i svoje misli relevantne za našu problematiku daje u usta pripadnika italijanskog antifašističkog pokreta Karla Malpigija, koji je opisan sa velikom naklonosću: »(...) samo se jedna jedina tačka univerzuma može pouzdano usavrišiti, a to smo mi. Mi sami... I zbog toga valja početi od toga, ne spolja, od drugih ljudi. To će stići docnije, kada već radimo na sopstvenoj tački. Najpre treba da budemo dobri, pre nego što bismo umeli činiti dobro... Mudar čovek započinje time što preobražava samoga sebe, tako, da putem bude u stanju da pomogne i drugima, ne rizikujući da pokvari proces.« Prema Kárlju je nedostatak samouputpunjenja, samoostvarenja uzrok tome, što tokom istorije »sve što je krenulo kao oslobođilački pokret izopćavalo se u teror i borbu za vlast, u tiraniju i imperijalizam i u reakciju koja se širom sveta javljala na taj imperijalizam. I nužno je da se uvek desi nešto tako, ako ljudi žele da čine dobro, a da pri tome ne budu dobri. Niko ne može da obavi čist posao, služeći se prljavim ili pokvarenim sredstvima.«

Evo doživljaja katarze moraliste, humanističkog mislioca građanskog radikalizma: doktrina blaženstva individualizma! U ovoj tački postaju jasne i nedvosmislene i Hakslijevе težnje u pravcu društvene reforme.

Njegov životni opus svedoči o tome da je Haksli dalekosežno odbacivao mogućnosti koje nudi istorija. Svoje ideje – koje ne prevažilaze okvire građanskog radikalizma – formulisao je u eseju *Nauka, sloboda, mir*, napisanom u jesen 1945. godine: »Tamo gde, kao sada u zapadnim zemljama, veliki broj državljana ne raspolaže nikakvom imovinom (a česta ne poseduje ni stručnost, budući da za posluživanje poluautomatskih mašina to nije potrebno), lična sloboda i politička prava su u manjoj ili većoj meri izložena na milost i nemilost kapitalista ili državnih vlasnika koji poseduju sredstva proizvodnje i raspodele i samo od njihove volje zavisi da li će se pridržavati pravila igre demokratije.« (Eto, ponovno naglašavanje činjenice modernog robovlasništva!) Upravo zbog toga Haksli vidi rešenje u tome da se demokratija istrgne iz ruku oligarhije, u ostvarenju – naravno putem reformi – autonomne demokratije. Ogorčena prednost autonomne demokratije sastoji se – po njegovom mišljenju – u tome da se društvenim institucijama oduzme monopolički položaj. Naravno, ovakva reforma zahteva vrlo samosvesne ljudе, takve ličnosti, koje, najzad, upravljaju ne samo društvenim životom, već i čitavom civilizacijom na način koji to zahteva razum, racionalnost. »(...) princip autonomije (što je princip distribucije vlasti, ravnoteže nezavisne snage) valja primenjivati do krajnjih granica praktičnih mogućnosti, na svim područjima ljudskog delovanja.«

RAVNOTEŽA I SAMOSVEST

I sada je već lako sagledati na koji je način od »uzaludnog čoveka« u romanima iz dvadesetih godina postao samosvesni reformista na tlu Evrope uvučene imperijalizmom u katastrofu. Potpuno je očigledno i to da svaki značajniji lik romana predstavlja po jednu stanicu na putu osvešćenja i samopronalaženja engleskog moralista. Pa ako smo počeli ovaj napis mislima Bele Hamvaša, onda ga i završimo jednim citatom preuzetim od njega: »Žalosni je pokušaj državnika i ekonomista, koji nameravaju da reše krizu i da vode čovečanstvo, a da pri tom nisu prevazišli krizu u bilo kojoj tački i nisu preživeli ni u najneznatnijoj meri katarzu – put oni prisiljavaju čovečanstvo na preporod i pripremaju ga na to. To je značaj katarze na svim područjima današnjeg društvenog, državnog, umetničkog, moralnog, duhovnog života: postoji samo jedina garancija koja potvrđuje ljudski čin i ljudsku reč, a to je stepen na kome je predena katarza. Onaj ko nije prošao kroz vratu te krizne tačke, ko se nije preporodio, nakon što je kritikovai i osudio kulturu u delovima i u celini, nije prezreo čovečanstvo i sebe, nije dospeo do uštavajućih krajnosti nihilizma i ko nije učinio veliki skok bez zauštavljanja i okretanja – taj ne može da kaže današnjem čoveku ništa bitno (...)«

Zivotno delo Oldosa Hakslija, njegov duhovni i svetonazorni razvoj predstavlja karakterističan primer ideološke preorientacije građanstva dvadesetog veka. Ali je i karakterističan primer duhovnog samouputpunjenja. Njihov je idealizam – što je činjenica – najzad propao na sceni istorije. Ali u ovom padu ima nečeg tragičnog ljudskog, a to je sami heroizam. U svemu tome tužno je to da je zajedno sa njima i humanizam pretrpeo svoj konačni poraz.

Preveo: Mirko Gotesman